

## SECTION 7. SOCIAL PEDAGOGY

DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.PED.1.7.1

**7.1 Булінг як явище в освітньому середовищі: сучасні дослідження проблеми**

Насильство в закладах освіти є глобальною проблемою. Насильство має різну природу та характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінгу). Насильство може бути фізичним, економічним, сексуальним і та психологічним, виражатися у насильницьких, діях та висловлюваннях сексуального характеру, мати явно або неявно виражену гендерну спрямованість, переслідувати матеріальну вигоду (вимагання та відбирання речей та грошей), але практично завжди воно завдає психологічної травми всім залученим сторонам. З булінгом стикаються усі учасники освітнього процесу. У середніх та старших класах школи підлітки, як правило, потребують схвалення та підтримки з боку значущих людей та оточуючих, зокрема з боку своїх однолітків. Ця потреба робить потенційних «жертв» булінгу ще більш уразливими у ситуації виникнення психологічного цькування. З розвитком інформаційних технологій та інших засобів комунікації, цькування перейшло із реального життя в Інтернет, і має назву «кібербулінг». Достатньо одного натискання кнопки, щоб повідомлення образливого характеру моментально досягли великої кількості адресатів. Згідно з сучасними дослідженнями, жертвами кібербулінгу часто стають ті ж діти, які зазнають цькування і в реальному житті.

За даними Глобальної ініціативи за викорінення всіх видів тілесних покарань щодо дітей, у 76 країнах не забороняється застосування тілесних покарань у школах, у 157 країнах це не забороняється в альтернативних установах з догляду за дітьми та лише у 34 країнах такі покарання заборонені незалежно від місця проживання чи перебування дітей. Але навіть у тих країнах, де в закладах освіти тілесні покарання законодавчо заборонені, практично усі

учні/учениці із ними стикаються. Особливу небезпеку становить систематичне насильство – булінг (цькування) [660].

Вперше дослідженням булінгу почали займатися науковці зі Скандинавії ще наприкінці 1960-х років минулого століття. Праці П. Хайнеманна, Д. Ольвеуса та А. Пікаса стали початком дослідження проблеми булінгу серед здобувачів освіти. Норвезький психолог Д. Ольвеус наприкінці XX ст. визначив такі типові риси учнів, схильних ставати кривдниками: вони відчують сильну потребу панувати й підпорядковувати собі інших учнів, переслідуючи власні цілі, вони імпульсивні й легко шаленіють; вони часто зухвалі та агресивні у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів); вони не виявляють співчуття до своїх «жертв»; якщо це хлопчики, вони зазвичай фізично сильніші за інших.

Перші публікації на тему шкільного цькування з'явилися ще в 1905 р. Французький дослідник К. Дьюкс опублікував свою працю з цієї проблеми, але перші дослідження булінгу належать скандинавським ученим, серед них: Д. Ольвеус, А. Пікас, Є. Роланд, П. Хайнеманн.

Згодом і британські дослідники В. Бесаг, Д. Лейна, Є. Мунте, В. Ортона, Д. Таттума, зацікавилися проблемою булінгу. Також на початку 1990-х рр. американські вчені, Р. Каталано, Т. Харачі, Л. Хоукінс, стали проявляти особливу увагу до булінгу.

В Україні перші наукові праці, присвячені феномену насильства серед дітей почали з'являтися у 2000-х роках. Українські науковці приділяли увагу теоретичним основам соціально-психолого-педагогічної проблеми булінгу, визначили дефініцію цього явища, його риси, структуру, причини та наслідки. Цими дослідниками є Олександр Дроздов, Володимир Ролінський, Людмила Лушпай, Світлана Стельмах, Тетяна Алексеєнко, Сергій Кушнар'єв та інші.

Тема булінгу є малодослідженою серед юристів-науковців/юристок-науковиць, більше напрацювань з даної проблематики у педагогів та психологів. Внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про освіту» зробило проблему булінгу актуальною і серед

правознавців. Проблемою булінгу та його різновидів досліджували такі вчені як: А. Ведернікова, Ю. Градова, О. Іваній, І. Лубенець, К. Плутницька, Н. Прібиткова, О. Шуміло, К. Янішевська та інші.

У дослідженнях, присвячених булінгу, вивчаються поширеність цього явища у підлітковому та молодіжному середовищі, віково-статеві прояви булінгу, кроскультурні відмінності, особистісні особливості учасників булінгу, вплив стилів сімейного виховання та дитячо-батьківських відносин на учасників цькування, роль педагогів у виникненні булінгу в освітніх установах, наслідки для учасників булінгу. Однак булінг зачіпає не лише безпосередніх учасників цькування: ініціаторів, їх жертв та свідків цього явища. Актуальність дослідження феномену булінгу визначається і тим, що зіткнення з цькуванням у дитячому віці, незалежно від того, у ролі кого перебувала дитина – ініціатора, жертви чи свідка, впливає на поведінку людини та сприйняття нею насильства надалі.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (від 18.12.2018 № 2657-VIII) булінг (цькування) визначається як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [664].

Крім цього, булінг розуміється як різновид агресивної поведінки, що полягає в систематичному переслідуванні, приниженні однієї людини іншою або групою осіб [666, с. 7].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) Україна посідає четверту сходинку серед країн Європи за рівнем проявів агресії підлітків. Опитування ВООЗ показало, що випадків цькування серед 11-річних більше, ніж серед 15-річних.

За інформацією Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), із булінгом у колі однолітків в Україні стикалися близько 67% дітей; 24% дітей потерпали від булінгу; 48% дітей нікому не розповідали про випадки булінгу; 44% школярів були спостерігачами булінгу, але ігнорували його, бо їм було страшно за себе; більшість дітей булять за те, що вони виглядають, говорять, думають не так, як інші діти [658].

За даними опитування, представленого Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальною представницею Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей (2019) третина молодих людей у 30 країнах світу стають жертвами онлайн-булінгу, а кожна п'ята молода людина змушена була пропускати заняття в школі через кібербулінг та насильство. В Україні 29% опитаних підлітків є потерпілими від онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття [672].

Виконавча директорка ЮНІСЕФ Генрієтта Фор у своїй щорічній доповіді наголосила, що доступ школярів до Інтернету означає, що школа не закінчується, щойно учень або учениця вийшли з класної кімнати. І, на жаль, булінг так само не закінчується, коли діти залишають будівлю школи. Для поліпшення умов навчання молоді необхідно враховувати те, що їхнє життя нині проходить і онлайн, і офлайн» [672].

У Всесвітній доповіді ООН про насильство щодо дітей зазначається, що кожен десятий школяр у світі зазнає насильства у школі, і цей показник щороку зростає. Третина опитаних учнів віком від 11 до 15 років стикалися з насильством у школі – брали участь у бійках, ставали жертвами заподіяння образ чи завдавали образи слабшим.

Фізичне насильство в школі, серед іншого, проявляється у бійках, які можуть призводити до травм, які нерідко вимагають надання першої допомоги та медичного втручання. Бійки найбільш поширені серед підлітків молодшого та середнього віку (11–15 років). Старші підлітки частіше залучаються до менш помітних, але більш витончених форм насильства, таких як словесні знущання.

У багатьох країнах Європи та Північної Америки до 15 років частка хлопчиків, які брали участь у бійках, скорочується в середньому на 10% порівняно з 11- та 13-річними (з 55 до 45%), а частка дівчаток – на 4% (з 23 до 19%). При цьому у всіх вікових групах хлопчики беруть участь у бійках частіше за дівчаток. В середньому по регіону близько 25% хлопчиків та 7% дівчаток, які взяли участь у дослідженні, повідомили про те, що за останній рік вони брали участь у бійках не менше трьох разів. Найчастіше билися 15-річні хлопчики у Вірменії (80% опитаних), Греції (68%), Чехії (56%) та Україні (54%), а 15-річні дівчатка – у Греції (33%), Бельгії (27%), Словаччині та США (25%). Найрідше про бійки повідомляли 15-річні хлопчики (26%) та дівчатка (10%) у Німеччині.

Нефізичне насильство проявляється у образливих висловлюваннях, образах, лайках, нежартівливих та недружніх висловленнях, ізоляції. Найчастіше такі образи учні/учениці завдають один одному в Австрії, Бельгії, Греції, Латвії, Литві, Румунії, Естонії та Україні.

Найрідше – у Вірменії, Ісландії, Ірландії, Чехії та Швеції. У Литві 27% дівчаток та 32% хлопчиків у віці 11 років зазнають образ (не менше двох разів на місяць) з боку однолітків; до 15 років частка ображених дівчаток знижується до 17%, хлопчиків – до 23%. В Україні серед 13-річних про регулярні образи повідомляє кожен п'ятий учень (18% дівчаток та 16% хлопчиків). У Бельгії регулярно ображають 15% дівчаток і 25% хлопчиків у віці 15 років, в Україні – 12% та 13% відповідно.

У Латвії 23% дівчаток і 36% хлопчиків віком 15 років регулярно (не менше двох разів на місяць) ображають інших учнів у школі. У Румунії в ролі кривдників виступають 26% дівчаток і 35% хлопчиків віком 13 років. В Україні частка кривдників/кривдниць серед 13- та 15-річних дівчаток і хлопчиків приблизно однакова і коливається в межах 13% серед дівчаток та 17-18% серед хлопчиків. У Швеції про заподіяння образ одноліткам повідомляють не більше 3% 13-15-річних дівчаток і 4-7% хлопчиків того ж віку [660].

Згідно зі звітом ООН 2020 року В Україні: 42% батьків вважають, що емоційне насильство є допустимим задля навчання; 14% батьків вважають, що можна застосувати фізичну силу у якості дисциплінарного покарання [662].

За даними останніх опитувань, майже чверть українських школярів/школярок вважають себе жертвами булінгу, а близько 40% із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. При цьому, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знущанню [673, с. 4].

Знущання можна розглядати як перший крок у напрямі насильства і злочинної поведінки, що підтверджено дослідженнями.

Так, 60% дітей, які чинили булінг по відношенню до інших у 6-9 класах, мали судимість у віці до 24 років, а 35-40% – скоїли три і більше важких злочини після 25 років [665, с. 92]. 71% вчителів повідомили, що вони втручаються в ситуацію насильства часто або майже завжди, а це припускає, що дорослі недооцінюють частоту та травмуючу силу булінгу та агресивної поведінки дітей і підлітків, не сприймають проблему всерйоз, пов'язують її з певними проявами дорослішання.

За даними міжнародного дослідницького проєкту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» («Health Behavior in School-aged Children» – HBSC) у 2018 році 35 % підлітків визнали свою участь у випадках ображення або приниження інших упродовж останніх двох місяців; 37,9 % серед усіх опитаних підлітків визнали себе «жертвами» образ, принижень, знущань протягом останніх двох місяців; 21,1 % опитаних підлітків відзначили, що ображали в онлайн-просторі; 21,5 % визнали себе «жертвами» онлайн знущань [669].

За результатами загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти у 2018 році 33 % учнів початкової школи не почувалися щасливими у школі; 51 % з поміж опитаних випускників початкової школи зазначили, що їм доводилося чути образливі слова на свою адресу; 15,6 %

випускників початкової школи наражалися на фізичне насильство; 51 % дітей стикалися з випадками ізоляції від колективу [670].

У рамках проєкту «Створення механізму протидії булінгу та насильству у закладах освіти», який здійснюється ГО «Ла Страда Україна» та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) за фінансової підтримки Європейського Союзу у жовтні 2019 року було проведено дослідження щодо проблеми насильства, булінгу, жорстокого поводження з дітьми в закладах освіти Луганської та Донецької областей. Дослідження проводилося серед підлітків віком 10-17 років, які навчаються, відповідно у 5-11-х класах закладів освіти (Луганської та Донецької областей).

За даними дослідження 66,8 % опитаних вважають, що будь-яке насильство є неприпустимим. Щодо того, чи стикалися учні/учениці з випадками насильства протягом останніх кількох місяців, то 75,9 % респондентів вказали, що вони не стикалися з випадками насильства протягом останніх кількох місяців. Разом з тим, 6,7% учнів/учениць зазначили, що вони потерпали від насильства протягом останніх кількох місяців, 14,9% здобувачів освіти зазначили, що вони вчиняли насильство до інших людей протягом останніх кількох місяців. Тих, хто спостерігали за випадками насильства протягом останніх кількох місяців, але особисто в них участі не брав(ла) 14,9 % респондентів.

Слід зважити на те, що один і той же підліток може піддатися насильству і з боку батьків і з боку вчителів та однолітків тощо. Також, результати дослідження засвідчили, що 8,9 % підлітків піддаються насильству у школі від ровесників, 4,4 % – у школі від старших учнів, 3,2 % – у школі від учителів. Це стусани на перервах, а іноді й на уроках, штовхання, смикання за волосся, щипання, кидання предметами (м'ячем, лінійками, ключами, ручками, крейдою).

Важливо відмітити, що школа, на думку дітей, є тим місцем, де вони найчастіше зустрічаються з жорстоким ставленням та знущанням (вчителів, однокласників, дещо меншою мірою – учнів старших класів).

За даними опитування виявилось, що 14,4% підлітків страждають від фізичного насильства, а саме: удари рукою, ногою, за допомогою будь-яких

предметів, поштовхи, стусани, потиличники, укуси, викручування рук, заламування пальців, примус залишатися в будь-якій незручній або принизливій позі, удушення тощо. Про те що піддаються психологічному насильству зазначили 12,6% респондентів. Також 2,3 % опитаних зазначили, що піддаються сексуальному насильству, а саме відчувають по відношенню до себе висловлювання і утиски сексуального характеру тощо. Економічному насильству піддаються 3,6% підлітків, тобто їм псують або відбирають майно, одяг, гроші, шкільне приладдя, особисті речі, телефони тощо.

Упереджене ставлення на підставі національності, статі, сексуальної орієнтації, зовнішнього вигляду, релігійної приналежності, наявності захворювання тощо відчули по відношенню до себе 2,7% здобувачів освіти.

Виходячи з опитування, найнебезпечнішими місцями в школі, де діти зазнають насильство від інших осіб є: на коридорах чи сходах, на дитячому майданчику чи спортивному майданчику (під час перерви), всередині будівлі школи, за будівлею школи, туалеті, у класі, коли вчитель був відсутній або присутній тощо [674].

За даними опитування учнів/учениць у 2019 році («Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин» (ESPAD) кожен десятий серед усіх опитаних (10,2 %) підлітків повідомили, що потерпіли від булінгу протягом 2-3 місяців; 5,7 % серед усіх підлітків визнали, що брали участь у булінгу інших людей, водночас серед хлопців таких більше ніж серед дівчат; серед тих, хто потерпів від булінгу, понад третина ігнорували булінг; 28,9 % намагалися вчиняти опір самотійно як фізично, так і словесно; 18,7 % серед потерпілих від булінгу шукали підтримки у батьків; 13,5 % серед тих, хто піддавався булінгу шукали підтримки у друзів [667].

За даними Глобального опитування про булінг (знуцання у школах) проєкту U-репорт-Україна майже три чверті респондентів, які анонімно відповіли на запитання молодіжного опитування U-Report, також зазначили, що найчастіше онлайн-булінг трапляється в соціальних мережах, зокрема у Facebook, Instagram, Snapchat і Twitter [659].

Дослідження «Стоп шкільний терор» проведене Українським інститутом дослідження екстремізму для хлопців більшою мірою властива пряма агресія (фізичне насильство), для дівчат – опосередкована агресія (психологічне насильство). Хоча загальносвітові тенденції зниження гендерної поляризації призводять до того, що представники обох статей можуть застосовувати насильство не властиве їхньому оточенню. Крім того, хлопці, можуть цькувати всіх оточуючих, а дівчата – цькують переважно в межах своєї групи.

Разом з тим, цькуванню властиві і вікові відмінності. Зокрема, поступова відмова від фізичного насильства з віком та зниження числа тих, кого цькують у класі – за рахунок закріплення стабільних соціальних ролей за кожним. Тобто, в старших класах у групах чітко вирізняються і булери, і жерства, і свідки, натомість у молодших ці ролі можуть змінюватися [661].

Актуальність проблеми булінгу серед здобувачів освіти як найбільш розповсюдженого негативного соціального явища підтверджується і даними ГО «Ла Страда-Україна». Зокрема, кількість дзвінків щодо цього питання на Національну гарячу лінію для дітей та молоді, яка працює на базі ГО «Ла Страда-Україна» у 2021 році становила 2,8 %. Крім того, в період повномасштабної війни за I півріччя 2022 року кількість запитів на Національну гарячу лінію для дітей та молоді щодо проблеми булінгу становила 1,6 %, а кількість дзвінків щодо питання насильства/жорстокого поводження з дітьми становить 11,5 % . Як здається, цифри не великі, але за ними криється здоров'я та життя дитини.

Згідно з дослідженням «Навчати і навчатися: як і куди зростати українському вчителю?» у 2018 році 34 % вчителів засвідчили, що були в ситуаціях, коли дитина ставала об'єктом відвертого цькування в своєму класі; 32,4 % вчителів України почувають себе емоційно виснаженими; 11 % часто відчують роздратування та злість; 25 % не отримують підтримки від свого керівництва; 26 % відчують стрес через відповідальність за поведінку і вчинки учнів поза уроками і школою [671].

Відповідно до листа ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» від 03.05.2022 № 22.1/10-511 «Про підготовку аналітичної довідки щодо діяльності

психологічної служби у системі освіти України» [668] було узагальнено статистичні дані про роботу психологічної служби у системі освіти України за 2021/2022 навчальний рік. Дані надійшли від обласних департаментів (управлінь) освіти і науки та м. Києва (за винятком територій, на яких ведуться бойові дії та, які тимчасово окуповані).

Кількість звернень до працівників психологічної служби щодо протидії булінгу (цькуванню) у закладах освіти становить 79 392 звернення, з них: 33,26 % звернень батьків, 30,12 % звернень педагогічних працівників, 30,75 % звернень здобувачів освіти та 5,87% звернення інших зацікавлених осіб [663].

Результати досліджень дають можливість стверджувати, що насильство є гострою проблемою закладів освіти. Насильство в закладах освіти має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінгу).

З метою запобігання насильству щодо дітей необхідна чітка цілеспрямована та скоординована робота педагогічного, учнівського колективів та сім'ї, активна протидія негативним чинникам. Зменшення проявів насильства щодо дітей можливе за умови спільної роботи педагогів, батьків і всіх дорослих, які так чи інакше причетні до виховання дітей.

Булінг у дитячому середовищі неможливо подолати одноразовими, короткостроковими заходами. Булінг – складна, комплексна і значною мірою соціальна проблема. З цієї причини явище булінгу є викликом для становлення дитячого колективу. Щоб дитина не стала потерпілою від булінгу з боку інших дітей та педагогів, усі учасники освітнього процесу у взаємодії з батьками повинні успішно працювати над профілактикою та попередженням шкільного булінгу [665, с. 94]. Зменшити прояви булінгу можна шляхом об'єднання зусиль та системної роботи на всіх рівнях.